

دکتر حسین حاتمی نژاد

استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران

تحولات جمعیتی شهرهای خوزستان

چکیده:

خوزستان از سابقه‌ی شهرنشینی دیرینه‌ای برخوردار است. در گذشته رشد جمعیت شهرهای این استان تحت تأثیر عوامل درون‌زا از آهنگی کند برخوردار بوده است. با شروع فعالیت‌های استخراج و صدور نفت طی قرن گذشته، عوامل برون‌زا موجب رشد فزاینده‌ی جمعیت شهرهای این منطقه شده است. وقوع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (۶۷-۱۳۵۹) نظام پخش جمعیتی را در سطح روستاها و شهرها دگرگون ساخت و باعث تحولات جمعیتی شهرها خوزستان گردیده است و پدیده‌ی نخست شهری در این استان محصول بسط روابط سرمایه‌داری و نظام متمرکز سیاسی-اقتصادی است.

واژه‌های کلیدی:

جمعیت خوزستان، نخست شهری، قطب رشد، شهرنشینی

مقدمه

سرزمین خوزستان در طی تاریخ چند هزار ساله‌ی خود شاهد پیدایی سکونتگاه‌های شهری فراوان بوده است. شهرهای کهن بر اساس نظریه‌ی هیدرولیک مبتنی بر جمع‌آوری مازاد تولید روستایی پسرکرانه‌های زراعی خود رشد و توسعه می‌یافتند و گاه قرارگیری بر سر راه‌های ارتباطی به ویژه راه‌های آبی (داخلی و خارجی) موجبات شکوفایی اقتصاد بازرگانی و مبادلاتی ساکنان چنین شهرهایی را فراهم می‌آورد. وجود شهرهای نظامی نیز در خوزستان نشانه‌ی اهمیت موقعیت جغرافیایی این استان بوده است. چنین روندی منجر به شکل‌گیری شبکه‌ی شهری منسجم و انداموار در منطقه شده بود. تحولات جمعیتی شهرها در مقاطع تاریخی گذشته بطئی به نظر می‌رسد؛ زیرا پتانسیل‌های طبیعی و شیوه‌های بهره‌برداری از آب و خاک محدود بوده و تغییرات زیادی نداشته است. به هر تقدیر، شهرنشینی نوین در خوزستان دارای ویژگی‌های متفاوتی با گذشته است. یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های آن، رشد فزاینده و لجام گسیخته‌ی جمعیت شهرهاست که خود معلول تحولات اقتصادی - اجتماعی و به عبارتی مقتضیات سیاسی بوده است. «وینسنت فرانسیس کاستلو» معتقد است که رشد سریع جمعیت شهرنشین در خاورمیانه - شامل جمعیت شهرنشین خوزستان - طی سده گذشته به طور عمده به دلیل اثرگذاری عوامل برون‌زا بوده است. در نتیجه جمعیت شهرنشین با منطقه‌ی پیرامونی خود رابطه‌ی غیر انداموار پیدا کرده و به بیانی دیگر شهرنشینی جدید به طور عمده مشروط، تحمیلی و از خود بیگانه است (کاستلو / ۱۳۶۸). بررسی جمعیت شهرهای خوزستان طی چهار دهه ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ در راستای آزمون فرضیه‌ای است که معتقد به اثرگذاری شرایط نوین اقتصادی - اجتماعی و بسط روابط سرمایه‌داری و همچنین وارد شدن در بازار بین‌المللی تقسیم کار است.

وضعیت جمعیتی شهرهای خوزستان در سال ۱۳۳۵^۱

در سال ۱۳۳۵ استان لرستان بخشی از استان خوزستان به شمار می‌رفت و به همین دلیل در نخستین سرشماری عمومی نفوس و مسکن جمعیت استان‌های خوزستان و لرستان مجموعاً قلمداد گردیده است. بر اساس نتایج این سرشماری (۱۳۳۵) جمعیت کل استان خوزستان به انضمام لرستان ۲۰۶۸۵۰۳ نفر شمارش گردیده که نرخ شهرنشینی که به نسبت پایین و معادل ۳۶/۶ درصد محاسبه شده است. دلیل پایین بودن این میزان را می‌توان ناشی از وجود جمعیت عظیم غیر شهری در لرستان دانست. در آن مقطع زمانی مجموعاً ۲۳ شهر در این استان وجود داشته است.

میزان جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهر در هر شهرستان در سال ۱۳۳۵ در جدول شماره (۱) به تفکیک آمده است. همان‌طوری که از آمار مندرج در این جدول برمی‌آید، پرجمعیت‌ترین شهرستان خوزستان در آن مقطع شهرستان آبادان با ۲۸۳۶۰۱ نفر بوده است. بالاترین نرخ شهرنشینی نیز معادل ۷۹/۷ درصد متعلق به همین شهرستان بود. بیشترین تعداد شهر معادل ۳ شهر در شهرستان رامهرمز قرار داشته است.

در سال ۱۳۳۵ آبادان با ۲۲۶۰۸۳ نفر پرجمعیت‌ترین شهر خوزستان بوده است، در حالی که مرکز استان یعنی اهواز ۵۳ درصد آبادان جمعیت داشته است. شایان ذکر است که «جمعیت شهر آبادان در سال ۱۳۲۲ (۱۹۴۳) معادل ۱۰۰۰۰۰ نفر و در سال ۱۳۳۱ (۱۹۵۲) معادل ۱۴۳۰۰۰ نفر بوده است.» (فرید / ۱۳۶۸ / ۵۶۵).

وضعیت جمعیتی شهرهای خوزستان در سال ۱۳۴۵

با جدا شدن لرستان از استان خوزستان کاهش چشمگیری در کل جمعیت این استان به چشم می‌خورد، به طوری که جمعیت آن از ۲۰۶۸۵۰۳ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۱۵۷۸۰۷۹ نفر در سال ۱۳۴۵ کاهش یافته است. در عوض به دلیل جدا شدن لرستان

^۱ کلیه آمار جمعیتی بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵ از منبع ذیل اخذ گردیده است:

حبیب‌الله زنجانی و فریدون رحمانی: راهنمای جمعیت شهرهای ایران (۱۳۷۰-۱۳۳۵)، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران، ۱۳۶۸. همچنین کلیه آمار ۱۳۷۵ از نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵ (جلدهای خوزستان) مرکز آمار ایران استخراج شده است.

که به طور عمده دارای جمعیتی روستایی و عشایری بود، در سال ۱۳۴۵ نرخ شهرنشینی در خوزستان رشد فزاینده‌ای را نشان می‌دهد؛ به طوری که از ۳۶/۶ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۵۶ درصد در سال ۱۳۴۵ افزایش چشمگیری یافته است. تعداد شهرهای خوزستان در این مقطع زمانی معادل ۱۹ شهر گزارش شده است و کاهش اندکی را نسبت به دهه‌ی قبل از آن نشان می‌دهد که به دلیل منفک‌شدن لرستان بوده است. مهم آن است که پس از اصلاحات ارضی (۱۳۴۱) به طور کلی شاهد افزایش جمعیت شهرنشین در سطح کشور بوده‌ایم؛ ولی افزایش فوق‌العاده جمعیت شهرنشین خوزستان علاوه بر تأثیرپذیری از شرایط سوسیواکونومیک آن مقطع زمانی، به دلیل تشدید فعالیت‌های مربوط به استخراج نفت و گسترش صنایع وابسته و در واقع اثرگذاری از عوامل برون‌زا بوده است.

تعداد جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهر هر شهرستان در جدول (۱) آمده است. نقشه‌های (۱) و (۲). بر اساس آمار مندرج در این جدول در سال ۱۳۴۵ پرجمعیت‌ترین شهرستان خوزستان، شهرستان آبادان بوده که رقمی معادل ۳۴۱۷۶۲ نفر را به خود اختصاص داده است و هنوز برتری جمعیتی خود را بر مرکز استان (اهواز) حفظ کرده است. همچنین بالاترین نرخ شهرنشینی معادل ۷۹/۹ درصد متعلق به شهرستان آبادان بوده است.

جدول شماره (۱) تعداد جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهرهای خوزستان

۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵	منطقه
۳۷۴۶۷۷۲ ش ۲۳۴۲۵۱۴ ۶۲/۵۲ ۲۸	۲۶۸۱۹۷۸ ۵۵/۴ ۲۴	۲۱۸۷۱۱۸ ۵۸/۳ ۲۴	۱۵۷۸۰۷۹ ۵۶ ۱۹	۲۰۶۸۵۰۳ ۳۶/۶ ۲۳	استان خوزستان ولرستان نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۶۴۰۷۴ ش ۱۰۲۷۲۱ ۶۲/۲۱	۱۹۹۸۸۱ ۷۱/۴ ۲	۱۱۴۷۸۰ ۶۹/۵ ۲	۹۱۰۲۳ ۷۰/۹ ۴	۱۷۴۴۱۵ ۱۷/۱ ۱	شهرستان بهبهان نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۲۲۲۲۱۱ ش ۱۳۲۰۵۱ ۵۹/۴۳ ---	۲۲۵۹۵۵ ۵۲/۶ ۲	۱۷۹۰۷۳ ۴۸/۴ ۲	۱۰۲۱۴۶ ۷۲/۵ ۲	۱۶۹۶۴۰ ۲۶/۳ ۱	شهرستان مسجدسلیمان نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۲۱۱۰۸ ش ۹۶۳۷۰ ۴۵/۸۷ ---	۱۶۸۱۹۰ ۴۸ ۲	۹۳۸۹۳ ۳۵/۳ ۲	۷۶۴۳۶ ۳۵/۴ ۲	۵۷۳۳۳ ۳۲/۳ ۱	شهرستان شوشتر نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۷۳۲۳۲ ش ۵۲۰۵۷ ۳۰/۰۵	---	---	---	---	شهرستان شوش نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۷۰۸۸۲ ش ۷۵۳۳۷ ۴۴/۰۹ -----	۱۴۱۵۸۸ ۳۵ ۲	۶۸۵۹۰ ۱۶/۲ ۱	۵۴۱۹۳ ۱۶/۲ ۱	۷۶۵۵۸ ۲۷/۶ ۳	شهرستان رامهرمز نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۲۵۸۲۵ ش ۶۰۵۶۲ ۴۸/۱۳ ۳	۷۵۲۷۲ ۴۳/۴ ۳	۱۰۰۵۱۹ ۲۶/۹ ۳	۷۸۵۹۱ ۸/۳ ۱	۹۱۹۹۱ ۱۲/۴ ۲	شهرستان دشت میشان (آزادگان) نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۲۹۳۴۶ ش ۱۰۵۶۳۶ ۸۱/۶۷ ---	۲۵۹۸ ---	۲۲۵۶۳۳ ۶۶/۸ ۲	۱۵۵۵۱۲ ۶۰/۶ ۲	۶۷۶۵۸ ۶۴/۸ ۱	شهرستان خرمشهر نرخ شهرنشینی تعداد شهر

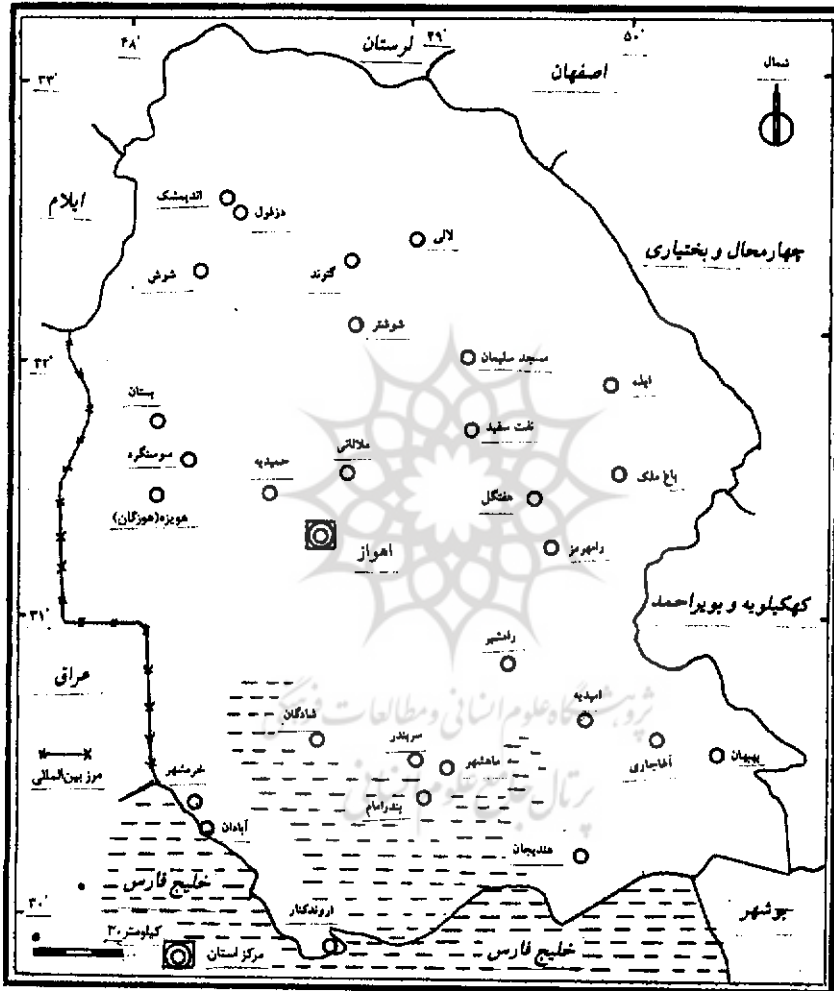
ادامه‌ی جدول شماره (۱)

۱۲۱۰۰۰ ش ۴۱۸۳۶ ۳۴/۵۸ -----	۹۶۱۹۲ ۳۸/۵ ۱ -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	۱۱۷۱۴۰ ۳۴ ۲ -----	شهرستان شادگان نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۳۵۱۹۴۲ ش ۲۰۲۶۳۹ ۵۷/۵۸ -----	۳۶۵۶۹۵ ۵۲/۳ ۲ -----	۳۰۳۲۹۲ ۵۶/۷ ۳ -----	۱۷۳۶۵۹ ۵۸ ۲ -----	۱۸۰۴۶۰ ۳۲/۹ ۲ -----	شهرستان دزفول نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۲۵۲۰۴۷ ش ۲۱۲۴۵۰ ۸۴/۲۹ -----	۶ ----- ----- -----	۳۷۶۹۱۱ ۸۱/۸ ۲ -----	۳۴۱۷۶۲ ۷۹/۹ ۱ -----	۲۸۳۶۰۱ ۷۹/۷ ۱ -----	شهرستان آبادان نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۱۱۰۵۳۱ ش ۸۳۵۴۷۴ ۷۵/۲۳ -----	۸۶۱۹۷۰ ۶۷/۳ ۱ -----	۴۹۶۴۶۸ ۶۷/۴ ۲ -----	۳۲۲۲۴۷ ۶۴ ۱ -----	۲۱۲۹۵۳ ۵۶/۴ ۱ -----	شهرستان اهواز نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۷۲۰۲۷ ش ۸۱۲۸۸ ۴۷/۲۵ -----	۲۱۰۶۸۶ ۲۶/۷ ۲ -----	۱۳۸۱۳۳ ۷/۴ ۱ -----	۱۲۷۹۵۵ ۴ ۱ -----	----- ----- ----- -----	شهرستان ایذه نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۲۹۷۸۴۷ ش ۲۲۱۰۸۹ ۶۸/۲۲ ۷۴/۲۳ -----	۲۳۲۶۴۲ ۶۰/۲ ۳ -----	۸۹۳۲۶ ۶۲/۷ ۴ -----	۵۴۵۵۵ ۴۱/۴ ۲ -----	----- ----- ----- -----	شهرستان بندرماهشهر نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۱۵۵۵۹۴ ش ۱۰۶۹۲۳ ۶۸/۷۲ -----	۱۰۱۳۰۳ ۵۵/۶ ۱ -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	شهرستان اندیمشک نرخ شهرنشینی تعداد شهر
۹۰۱۰۶ ش ۱۶۰۸۱ ۱۷/۸۵ -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	----- ----- ----- -----	شهرستان باغ‌ملک نرخ شهرنشینی تعداد شهر

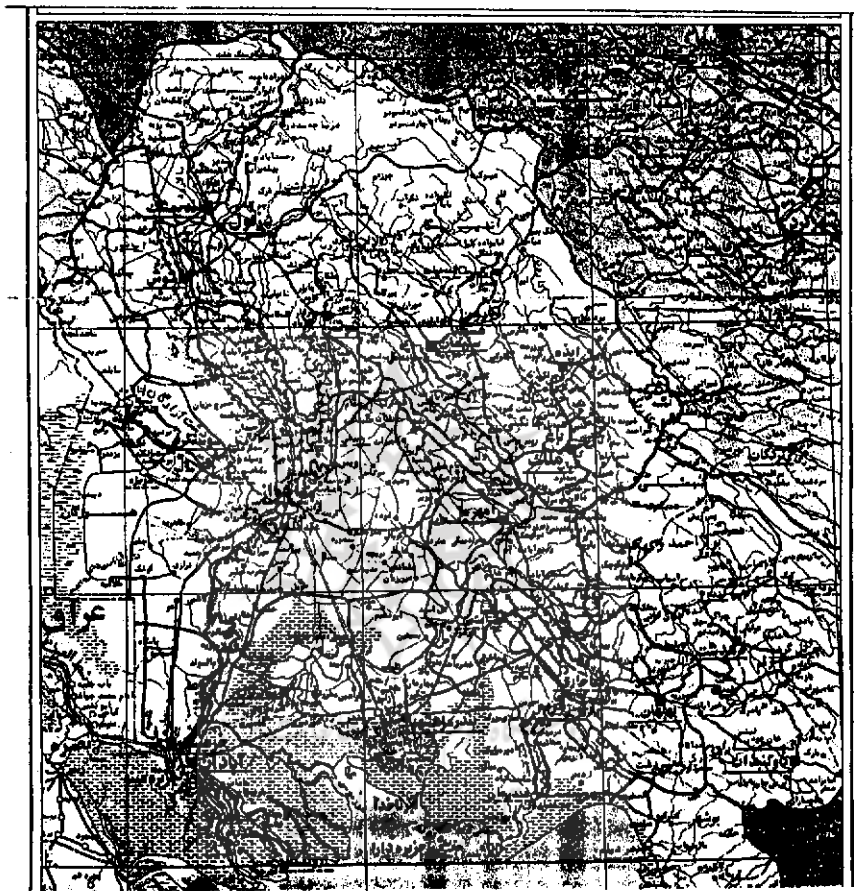
ماخذ: حبیب‌اله زنجانی و فریدون رحمانی (۱۳۶۸) - مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی

نفوس و مسکن ۱۳۷۵ جلد خوزستان.

نقشه شماره (۱) توزیع فضایی شهرهای خوزستان

نقشه راهنمای استان خوزستان

کیلومتر ۰ ۱۵ ۳۰ ۴۵ ۶۰

- وضعیت جمعیتی شهرهای خوزستان در سال ۱۳۵۵

دهه ۱۳۵۰ به دلیل افزایش قیمت نفت در بازارهای جهانی دهه افزایش سریع شهرنشینی در ایران به شمار می‌رود. تأثیرگذاری عوامل برون‌زا و در واقع بسط روابط سرمایه‌داری پیرامونی در ایران موجب شدت یافتن مهاجرت‌های روستا-شهری گردید. بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۵۵ جمعیت خوزستان معادل ۲۱۸۷۱۱۸ نفر بوده است که نسبت به جمعیت ۱۳۴۵ رشدی معادل ۱۳۸ درصد را نشان می‌دهد؛ به بیان دیگر رشد سالانه‌ای معادل ۳/۳۲ درصد داشته است. نرخ شهرنشینی افزایش اندکی را نشان می‌دهد؛ به طوری که در این مقطع زمانی به ۵۸/۳ درصد می‌رسد. در سال ۱۳۵۵ مجموعاً ۲۴ شهر در استان خوزستان وجود داشته است. تعداد جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهر هر شهرستان در جدول شماره (۱) آمده است. بر اساس این جدول، پرجمعیت‌ترین شهرستان در استان خوزستان، شهرستان اهواز با ۴۹۶۴۶۸ نفر بوده است. در این مقطع زمانی شهرستان آبادان جایگاه نخست جمعیتی خود را در سطح استان به شهرستان مرکزی (اهواز) واگذار می‌کند و تا زمان حاضر (۱۳۸۱) هیچ‌گاه در رتبه‌ی نخست قرار نمی‌گیرد. دلیل افزایش چشمگیر جمعیت شهرستان اهواز را می‌توان به سیاست‌های رژیم گذشته در فرایند پولاریزاسیون یا قطبی شدن، استقرار مراکز و کارخانه‌های صنعتی در پیرامون شهر اهواز، تقویت نقش نظامی آن و بالاخره در بهبود راه‌های دسترسی به این شهرستان که تقریباً در مرکز هندسی استان خوزستان قرار دارد، مربوط دانست. نقشه شماره (۳).

در سال ۱۳۵۵ بالاترین نرخ شهرنشینی کماکان متعلق به شهرستان آبادان و معادل ۸۱/۸ بوده است. شایان ذکر است که فرهنگ شهرنشینی در آبادان به ویژه پس از ساخت پالایشگاه عظیم آن ویژگی‌های یک شهر استعماری را تداعی می‌کرده است. جدایی‌گزینی محلات و تفاوت‌های شدید کالبدی محصول روابط و مناسبات تولیدی خاص منطقه بوده است. «در آبادان شهر استعمار زده‌ی قبل از ملی شدن نفت، جدایی‌گزینی و تباین تراکم جمعیت وجود داشت و جمعیت بر حسب ترکیب اجتماعی متفاوت و چه بسا متخاصم از هم جدا شده، بخش مرکزی، احمدآباد و محله بهمنشیر را گودنشینان و حاشیه‌نشینان شهری و محله «بریم» و «باوارده» را اروپاییان و یا آن عده

از بومیانی که از آستین استعمار سرکشیده بودند، در اشغال خود داشتند.» (فرید / ۲۹ / ۱۳۶۸).

آبادان در سال ۱۳۳۵ حدود ۵۲ درصد از جمعیت خودش را از مهاجران روستایی و شهرستانی تأمین کرده بود (همانجا / ص ۱۴۸) در واقع، «جزیره آبادان در آغاز قرن بیستم جز یک ده و چند نخلستان که کرانه‌های آن را می‌پوشاند، آثار دیگری از حیات نداشت. با استخراج نفت مسجد سلیمان و دیگر میدان‌های نفتی و با ساختمان پالایشگاه در سال ۱۳۹۹ ش آبادان سیمای خود را می‌یابد و جمعیت آن با سرعت هرچه تمام‌تر رو به افزایش می‌رود.» (همانجا / ص ۲۵۲).

جدول شماره (۲) تحولات جمعیتی شهرهای خوزستان (۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵)

نرخ رشد					سال					شهر	
۳۵-۷۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۴۵-۵۵	۳۵-۴۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵		
۴/۸۷	۳/۳۱	۵/۷	۴/۹	۵/۵	۸۰۴۹۸۰	۵۷۹۸۲۶	۳۳۴۳۹۹	۲۰۶۳۷۵	۱۲۰۰۹۸	اهواز	۱
۳/۴۵	۲/۹۶	۲/۲	۳/۷	۵	۲۰۲۳۳۹	۱۵۱۴۲۰	۱۲۱۲۵۱	۸۴۴۹۹	۵۲۱۲۱	دزفول	۲
۴/۴۲	۲/۱	۹/۱	۶/۱	۵	۸۱۳۹۴	۷۱۸۰۸	۴۹۹۴۰	۱۶۵۹۴	۱۵۶۹۴	بندرامشهر (معشور)	۳
۲/۴۳	۱/۱	۳/۱	۱/۸	۳/۷	۱۱۳۸۲۳	۱۰۱۷۸۷	۷۷۰۹۸	۶۴۴۸۸	۴۴۶۵۱	مسجد سلیمان	۴
۹/۸۳	۵/۸۵	۱۶/۲	۷/۲	۹/۹	۸۱۳۸۸	۴۶۰۴۲	۱۰۲۵۷	۵۱۱۵	۱۹۸۳	ایذه	۵
۳/۷۴	۱/۱۵	۴/۸	۲/۲	۲/۹	۸۱۲۱۳	۷۸۶۹۴	۴۹۳۷۸	۳۹۸۷۴	۲۹۸۸۶	بهبهان	۶
۳/۶۶	۱/۷	۹/۷	۱/۸	۱/۷	۷۷۹۰۰	۶۵۸۴۰	۴۶۶۷۳	۲۱۹۹۹	۱۸۵۲۷	شوشتر	۷
۴/۱۷	۲/۶۹	۹/۹	۲/۴	۱/۹	۳۷۲۲۱	۳۸۵۰۰	۱۱۱۳۸	۸۷۸۲	۷۲۵۸	رامهرمز	۸
۶/۹۳	۶/۶۳	۵/۸	۷/۱	۸/۲	۱۰۶۹۳۳	۵۶۳۸۸	۳۳۰۸۵	۱۶۶۹۵	۷۳۲۴	اندیمشک	۹
۵/۸۱	۱/۲۲	۱۳/۷	۶	۲/۸	۴۱۸۳۶	۳۷۰۴۹	۱۰۲۴۶	۵۷۰۲	۴۲۲۱	شادگان	۱۰
۱/۹۲	-۱۳/۸	۷/۷	۱۲/۲	۳/۵	۱۶۵۰۸	۶۴۱۰۲	۳۰۴۴۹	۹۶۱۶	۶۷۹۳	آغاجاری	۱۱
۴/۵۹	۲/۵۷	۷/۸	۸/۲	۸	۳۹۲۳۵	۳۰۴۴۰	۱۴۴۲۰	۶۵۵۲	۶۰۱۵	سوسنگرد (دشت آزادگان)	۱۲
۲/۲۲	---	---	۴/۷	۷/۳	۱۰۵۶۳۶	---	۱۴۰۴۹۰	۸۸۵۳۶	۴۳۸۵۰	خرمشهر	۱۳
-۱/۲۳	---	---	۷	۱/۹	۲۰۶۰۷۳	۶	۲۹۴۰۶۸	۲۷۲۹۶۲	۲۲۶۰۸۳	آبادان	۱۴
۱/۷۶	۹/۲	۳/۹	---	۲/۲	۱۰۴۸۳	۱۴۱۲۷	۹۶۲۴	۶۶۱۶	۷۶۹۳	هفتگل	۱۵
۴/۵۹	۲/۱۴	۷/۹	۳/۳	۵/۱	۱۸۱۷۰	۱۴۹۴۶	۷۰۰۵	۵۰۵۶	۳۰۷۳	گتوند	۱۶
---	---	---	---	---	---	---	---	---	۶۱۸۳	نفت سفید	۱۷
									۵۳۴۵	ندیو	۱۸
								۹۰۳۳	---	میدان جعفر	۱۹
					۵۳۸۳۴	---	---	۹۷۰۱	---	امیدیه	۲۰
۶/۷۷	---	---	۳۱/۹۷	---	۶۳۷۷	---	۱۴۳۳۳	۹۸۴	---	اروندکنار	۲۱
۷/۰۱	۱/۲۶	۱۵/۴	۷	۴/۹	۵۵۶۳۶	۴۹۳۵۵	۱۱۸۸۰۶	۶۰۱۳	۳۷۲۵	بندرامام خمینی (شاهپور)	۲۲
۶/۱۱	---	---	---	---	۱۷۶۴۵	---	۵۳۸۸	---	---	جمعیه	۲۳
۹/۴	۲/۷۴	۷/۸	۱۵/۲	۱۲/۲	۵۲۰۵۸	۳۶۷۱۶	۱۷۶۷۸	۴۵۱۸	۱۴۲۳	شوش	۲۴

داشت، در سال ۱۳۶۵ جمعیتش به ۶ نفر کاهش یافت. همچنین خرمشهر که در سال ۱۳۵۵ جمعیتی معادل ۱۴۰۴۹۰ نفر داشت در سال ۱۳۶۵ خالی از سکنه شده بود. شهرهای دیگری مانند اروندکنار، حمیدیه، بستان نیز در سال ۱۳۶۵ به دلیل جنگ تحمیلی فاقد جمعیت بوده‌اند.

در این مقطع زمانی، کل جمعیت استان خوزستان معادل ۲۶۸۱۹۷۸ نفر بوده که نسبت به سال ۱۳۵۵ رشدی نزدیک به ۱۲۳ درصد را نشان می‌دهد. به بیان دیگر نرخ رشد سالانه جمعیت استان بین دهه ۶۵-۱۳۵۵ معادل ۲/۰۶ درصد محاسبه شده است. نرخ شهرنشینی در سال ۱۳۶۵ در استان معادل ۵۵/۴ درصد بوده که نسبت به سال ۱۳۵۵ اندکی کاهش نشان می‌دهد. بی‌گمان کاهش نرخ شهرنشینی در این مقطع زمانی ناشی از تخلیه شهرهای مهمی چون آبادان، خرمشهر، اروندکنار، حمیدیه و غیره به دلیل جنگ بوده است. تعداد شهرهای استان در سال ۱۳۶۵ معادل ۲۴ شهر گزارش شده است.

بر اساس نتایج منتشر از سوی مرکز آمار ایران در سال ۱۳۶۵ پرجمعیت‌ترین شهرستان در استان خوزستان، شهرستان اهواز با ۸۶۱۹۷۰ نفر بوده است. بالاترین نرخ شهرنشینی به شهرستان بهبهان با ۷۱/۴ درصد تعلق داشته است. در حالی که شهرستان اهواز با نرخ شهرنشینی معادل ۶۷/۳ درصد در رتبه دوم قرار می‌گیرد. تعداد جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهر در هر شهرستان واقع در استان خوزستان در جدول شماره (۱) آمده است. به طور کلی، رشد فزاینده و لجام گسیخته‌ی جمعیت اهواز به دلیل مهاجرت جنگ‌زدگان شهری و روستایی به این شهر بوده است.

- وضعیت جمعیتی شهرهای خوزستان در سال ۱۳۷۵

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵ جمعیت خوزستان معادل ۳۷۴۶۷۷۲ نفر بالغ گردیده است که نسبت به جمعیت ۱۳۶۵ رشدی معادل ۱۳۹/۷ درصد را نشان می‌دهد. به بیانی دیگر نرخ رشد سالانه جمعیت در این استان در حدود ۴/۴ درصد محاسبه شده است. رشد فزاینده‌ی جمعیت به دلیل اتمام جنگ در سال ۱۳۶۷ و شروع بازسازی و در نهایت تخصیص بودجه‌های عمرانی و اعتبارات ملی بوده است.

نرخ شهرنشینی خوزستان در سال ۱۳۷۵ رشد به نسبت زیادی را نسبت به سال ۱۳۶۵ نشان می‌دهد؛ به طوری که حدود ۶۲/۵۲ درصد از جمعیت این استان در سال ۱۳۷۵ شهرنشین بوده‌اند؛ یعنی نرخ رشد شهرنشینی خوزستان مشابه نرخ رشد شهرنشینی در کل ایران بوده است.

تعداد جمعیت، نرخ شهرنشینی و تعداد شهر در هر شهرستان در سال ۱۳۷۵ در جدول شماره (۱) آمده است. بر اساس آمار مندرج در این جدول، در سال ۱۳۷۵ پرجمعیت‌ترین شهرستان خوزستان، شهرستان اهواز با ۱۱۱۰۵۳۱ نفر بوده است که تعداد جمعیت شهرنشین آن معادل ۸۳۵۴۷۴ نفر گزارش شده است. حدود ۷۵/۲۳ درصد از کل جمعیت این شهرستان در مناطق شهری ساکن هستند.

بالاترین نرخ شهرنشینی در سطح استان خوزستان در سال ۱۳۷۵ متعلق به شهرستان آبادان است که معادل ۸۴/۲۹ درصد است. گرچه در سال ۱۳۶۵ شهرستان آبادان تقریباً خالی از سکنه گردید؛ اما پس از اتمام جنگ و به دلیل سالم‌تر ماندن فضای کالبدی آن نسبت به خرمشهر سریعاً پذیرای جمعیت از دست رفته و جنگ‌زده‌ی خود گردید. بازسازی پالایشگاه نفت آبادان و ترمیم خرابی‌های ناشی از جنگ، جمعیت‌پذیری فزاینده‌ی این شهر را موجب گردید. به طوری که جمعیت ۶ نفری آن در سال ۱۳۶۵ به ۲۱۲۴۵۰ نفر در سال ۱۳۷۵ بالغ گردید.

بازسازی، بهسازی و نوسازی در آبادان در سال‌های پس از اتمام جنگ (۱۳۶۷) موجب گردیده تا سیمای شهر دچار تحول اساسی گردد. فروپاشی نظام جدایی‌گزینی اجتماعی و فیزیکی- کالبدی محلات باعث کاهش افتراق‌های قضایی در میان محلات گردیده است؛ اما هنوز نابرابری فضایی میان محلاتی چون «بریم» و «ایستگاه ۷» و پل بهم‌شیر وجود دارد.

بازسازی خرمشهر سریعاً انجام شد، ولی هویت مکانی و تعلقات جمعیتی نادیده‌انگاشته شده است.

در سال ۱۳۷۵ شاهد کاهش جمعیت بعضی از شهرهای خوزستان مانند آغاچاروی بوده‌ایم که به دلیل کاهش شدید یا اتمام منابع نفتی آن، جمعیت این شهر از ۶۴۱۰۲ نفر در سال ۱۳۶۵ به ۱۴۵۰۸ نفر در سال ۱۳۷۵ کاهش یافته است. نرخ کاهش جمعیتی این شهر طی دوره زمانی (۱۳۶۵-۷۵) معادل ۱۳/۸- درصد محاسبه شده

است. (جدول شماره ۲). با وجود این طی دوره چهل ساله (۷۵-۱۳۳۵) دارای نرخ رشد مثبتی معادل ۱/۹۲ درصد بوده است.

شایان ذکر است بسیاری از شهرهای شرکتی که حیات آنها وابسته به استخراج نفت بود به دلیل اتمام منابع نفتی و کاهش فعالیت‌های استخراجی، دچار کاهش شدید جمعیتی شدند و بعضی از آنها به «شهر ارواح» یا «شهر اشباح» تبدیل گردیده‌اند. از جمله میدان جعفر با ۹۰۳۳ نفر جمعیت در سال ۱۳۴۵، ندیو با ۵۳۴۵ نفر در سال ۱۳۳۵ و نفت سفید با ۶۱۸۳ نفر در سال ۱۳۳۵، در سرشماری ۱۳۷۵ فاقد جمعیت شهری گزارش شده‌اند. در عوض سکونتگاه‌های دیگری با افزایش جمعیت کانون‌های شهری جدیدی را به وجود آورده‌اند؛ از جمله لالی و ملاتانی قابل ذکر است. در مواردی نیز با برنامه‌های از پیش طراحی شده، شهرهای جدیدی مانند «شهر جدید رامین» در پیرامون اهواز و به منظور جذب سرریز جمعیت مازاد کلانشهر اهواز احداث شده‌اند.

مقایسه‌ی شهرهای خوزستان از نظر نرخ رشد سالیانه جمعیت

بر اساس آمار مندرج در جدول شماره (۲)، بالاترین نرخ رشد سالیانه جمعیت شهری در دوره (۴۵-۱۳۳۵) متعلق به شهر شوش واقع در شمال استان معادل ۱۲/۲ درصد و پایین‌ترین نرخ رشد متعلق به هویزه واقع در غرب استان معادل ۲- درصد بوده است. پس از یک دوره‌ی ده‌ساله تحولی در جمعیت‌پذیری شهرهای خوزستان به وقوع می‌پیوندد؛ به طوری که نرخ رشد سنفی در هیچ‌کدام از شهرها مشاهده نمی‌شود. در دوره زمانی (۵۵-۱۳۴۵) بالاترین نرخ رشد سالیانه جمعیت شهری به شهر اروندکنار واقع در جنوب شرقی آبادان، معادل ۹۷/۳۱ درصد تعلق داشت است؛ در حالی که پایین‌ترین نرخ رشد معادل ۷/۰ درصد متعلق به شهر آبادان بوده است.

در دوره (۶۵-۱۳۵۵) به دلیل وقوع جنگ تحمیلی علاوه بر تخلیه‌ی شهرهایی چون آبادان، خرمشهر، بستان، حمیدیه، پایین‌ترین نرخ رشد جمعیتی متعلق به هویزه (هوزگان) معادل ۹/۱- درصد محاسبه شده است. در همین دوره زمانی بالاترین نرخ‌های رشد جمعیتی متعلق به رامشیر با ۱۶/۳ درصد و ایزه با ۱۶/۲ درصد بوده است. و در نهایت در دوره زمانی (۷۵-۱۳۶۵) که مصادف با اتمام جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (۱۳۶۷) و آغاز دوره بازسازی است، شاهد تغییرات عمده‌ای در جمعیت‌پذیری شهرهای

آسیب‌دیده و تخلیه شده قبلی هستیم. از جمله هویزه که در دوره قبلی پایین‌ترین نرخ رشد را دارا بود، در دوره‌ی (۷۵-۱۳۶۵) بالاترین نرخ رشد جمعیتی معادل ۲۰/۸ درصد را به خود اختصاص داد. در همین دوره پایین‌ترین نرخ کاهش جمعیت معادل ۱۳/۸- درصد متعلق به آغاچاری بوده که به دلیل کاهش فعالیت‌های استخراجی و اتمام منابع نفتی صورت گرفته است. در تمام دوره‌های یاد شده نرخ رشد جمعیتی اهواز (مرکز استان) در حد متوسطی بین ۳/۳ تا ۵/۷ درصد قرار داشت.

تحلیلی بر تحولات جمعیتی شهرهای خوزستان

شهرنشینی جدید در خوزستان محصول روابط و مناسبات اجتماعی - اقتصادی نوینی است که بر اساس مدل مرکز - پیرامون core-periphery model قابل تحلیل است. «پدیده‌ی شهرنشینی و شکل‌گیری و رشد آن در ارتباط با توسعه‌ی صنعت استخراجی غرب‌گرایی و توسعه‌ی تجارت نابرابر جهان سرمایه‌داری صورت گرفت. پدیده‌ی شهرنشینی، پدیده‌ی جدیدی است که با صنایع نو آغاز گردیده است؛ ولی به لحاظ این که پیشرفت صنعتی شدن در تمام شهرهای ایران همزمان و مشابه نبوده است، شهرنشینی نیز در همه جا به همان شیوه تحقق نیافته است. در مقابل شهرهای سنتی، روستایی، تجاری سیاسی و مذهبی قدیم که در جهت مدرنیزاسیون گام برمی‌دارند، شهرهایی هم با مراکز صنعتی یا اداری تأسیس و به وجود آمده‌اند. از جمله می‌توان بسیاری از شهرهای خوزستان به ویژه مسجد سلیمان و آبادان را نام برد.» (ظریف فیروزعسگری / ۱۳۷۲ / ۴۵۱). شکل‌گیری و توسعه شهرهای فوق‌الذکر به زمانی مربوط می‌شود که ایران به لحاظ اقتصادی و سیاسی به دول خارجی وابسته بود. در واقع می‌توان گفت: «سازمان‌یابی فضا در کشورهای تحت سلطه ترجمان فضایی یک سیستم اقتصادی است که با دخالت‌های خارجی در یک نظام موجود شکل می‌گیرد» (کلود گرنی و همکاران / ۱۳۸۵ / ۹۴).

الگوی نامتوازن توزیع فضایی شهرهای خوزستان و نابرابری سطح درآمد شهروندان حاکی از اثرگذاری مناسباتی است که به ارزش افزوده می‌اندیشد و در این میان انسان با تمامی تمایلاتی و تمنیاتش به دست فراموشی سپرده می‌شود. به بیانی دیگر «نتیجه احتمالی «توسعه وابسته» پیدایش جمعیت عظیم «حاشیه‌نشین» در هر فرآیند

سرمایه‌داری انباشت، به جز ارتش ذخیره بیکاران است. این جمعیت احتمالاً به دلیل فروپاشی نواحی روستایی بر اثر بسط روابط سرمایه‌داری و توقف رونق‌های صادراتی موقتی، مربوط به استخراج معادن خاص (مانند استخراج نفت در خوزستان) یا مناطق دارای کشتزارهای بزرگ (مانند اراضی تحت کشت نیشکرخوزستان) به شهرها مهاجرت می‌کنند» (ادل/۱۳۸۰/۹۴). البته پدیده‌ی شوم جنگ، عامل مهمی در افزایش مهاجرت به شهرهایی مانند اهواز بوده است. اهواز از سال ۱۳۵۵ تاکنون شهر نخست خوزستان به لحاظ جمعیتی بوده است. تمرکز فعالیت‌ها، سرمایه‌گذاری‌ها و اعطای نقش‌ها و فونکسیون‌های جدید به این شهر موجب شده که آن را تبدیل به شهر میلیونی و به عبارتی تبدیل به یک کلانشهر و به عنوان شهر اصلی استان خوزستان مطرح گردد. «شهرهای اصلی، مرکز فعالیت‌ها و مراکز اشتغال به شمار می‌آیند. از آن‌جا که محل تمرکز یک جمعیت ممتاز هستند، مرکز یک زندگی مرفه‌تر نیز به شمار می‌آیند. بدین ترتیب شهر مرکزی برای جذب مهاجرینی که از فضاهای تولید به دلیل سطح پایین زندگی رانده می‌شوند، به شمار می‌آید. جمعیت فقیر زیادی به دنبال شغل و زندگی بهتر به شهر می‌آیند. زندگی که کم‌تر بدان دست می‌یابند. اینان در محلات وسیع فقیرنشین سکنی می‌گزینند و بخش سوم کوچک را گسترش می‌دهند. (کلردگرینی / ۱۳۵۸ / ۹۸).

به طور کلی قطب‌های رشد و مراکز اصلی توسعه از جمله اهواز مانع توسعه شهرهای پیرامونی می‌گردند به طوری که افزایش جاذبه‌های آنها همچون آهن‌ربای عظیمی عمل کرده و نیروهای انسانی رها شده از قطب‌های دافعه را سریعاً جذب می‌کند. «اصولاً عللی که باعث کوچ و به حرکت درآمدن گروه اجتماعی خاصی می‌شود، در حقیقت مفهومش جابجایی استقرار جمعیتی است، یا نقل مکان فعالیت در فضای جغرافیایی است. و بالاخره می‌توان آن را توسعه‌ی متفاوت فعالیت‌ها در منطقه‌ای به خصوص و پس‌افتادگی و بی‌رونقی منطقه دیگر دانست» (سینجر / ۱۳۵۸ / ۶۳). در اثنای دوره‌ی جنگ تحمیلی (۶۷-۱۳۵۹) شاهد مهاجرت گروه‌های وسیعی از مناطق شهری و روستایی جنگ‌زده به مرکز استان (اهواز) بوده‌ایم. پس از اتمام جنگ نیز روند مهاجرت به مرکز استان ادامه دارد. اتمام منابع نفتی آغاچاری باعث مهاجرت بخش اعظم ساکنان این شهر به شهرهای دیگر از جمله اهواز بوده است. با افزایش لجام گسیخته‌ی جمعیت

اهواز تقاضا برای مسکن نیز افزایش یافته و موجب گرانی فوق‌العاده آن گردیده است. بر اساس آمار منتشر از سوی مرکز آمار ایران متوسط قیمت فروش یک متر مربع زمین ساختمان کلنگی در اهواز در شش‌ماه دوم ۱۳۷۶ معادل ۳۶۷ هزار ریال و در شش‌ماه دوم ۱۳۷۷ معادل ۳۷۲ هزار ریال بوده است. همچنین متوسط قیمت فروش یک متر مربع زیر بنای واحد مسکونی در شش‌ماه دوم ۱۳۷۶ در اهواز معادل ۵۲۵ هزار ریال و در شش‌ماه دوم ۱۳۷۷ معادل ۵۸۷ هزار ریال گزارش شده است. بر اساس همین منبع، متوسط اجاره بهای ماهانه و ودیعه پرداختی بابت هر متر مربع زیر بنای مسکونی در اهواز در شش‌ماه دوم سال ۱۳۷۶ معادل ۲۴۱۷ ریال اجاره و ۳۹۰۴۳ ریال ودیعه و در شش‌ماه دوم ۱۳۷۷، اجاره هر متر مربع زیرینا معادل ۲۸۷۴ ریال و ودیعه آن ۴۵۰۸۶ ریال گزارش گردیده است» (مرکز آمار ایران / ۱۳۷۹ / ۲۸، ۲۹، ۳۰). با توجه به نابرابری توزیع درآمد، ثروت و قدرت در میان شهروندان مجبور به اسکان غیررسمی می‌شوند. برای نمونه «سکونتگاه‌های حاشیه‌ای در اهواز به وجود آمده است و تا اواسط دهه ۱۳۵۰، حدود ۴ درصد از کل جمعیت در املاک تصرفی استقرار یافته بودند» (بیات / ۱۳۷۹ / ۵۹). به نظر می‌رسد امروزه جمعیت ساکن در مسکن غیررسمی اهواز حدود ۳۰ درصد کل جمعیت شهر را تشکیل دهد. در تحقیقی که در خصوص حاشیه‌نشینی اهواز در دهه ۱۳۵۰ به عمل آمده، این نتیجه کسب گردیده است که «عامل بیکاری و کمی درآمد بالاترین درصد علت حاشیه‌نشینی در اهواز بوده است» (زاهد زاهدانی / ۱۳۶۹ / ۴۰).

نتیجه‌گیری و ارائه‌ی رهیافت‌ها

توزیع فضایی جمعیت در استان خوزستان نامتعادل است و «الگوی استقرار جمعیت، مبتنی بر بهره‌گیری متناسب ظرفیت‌ها و استعدادهای موجود نیست. پراکنش فضایی کانون‌های شهری تابع برنامه‌ها و طرح‌های توسعه مبتنی بر تمرکز بوده است و خلاء جمعیتی و کارکردی آشکاری در سطح میانی کانون‌های شهری پدید آورده است. ایجاد توازن و تعادل در الگوی استقرار جمعیت به سیاست‌ها و استراتژی‌های توسعه ملی و سیاست‌های توسعه شهری و کانون‌های زیستی و گرایش‌های مهاجرتی بستگی دارد» (ارجمندیا / ۱۳۷۰ / ۱۳ و ۱۴).

به منظور کاهش روند مهاجرت‌ها و متعادل‌سازی جمعیت سکونتگاه‌های شهری خوزستان رهیافت‌های ذیل پیشنهاد می‌شود:

- ۱- اجرای طرح آمایش سرزمین: به طور کلی، باتوجه به ناموفق بودن طرح‌های پیش‌بینی شده قبلی (قبل از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷)، کار روی طرح پایه آمایش سرزمین به عنوان یک اقدام بنیادی برای برنامه‌ریزی توسعه کشور و به منظور پایه‌گذاری تفکری کلان در چارچوب سامان بخشیدن به برنامه‌های توسعه منطقه‌ای ضروری به نظر می‌رسد. با این نگرش که تأثیرگذاری عوامل درون‌زا بر روند شکل‌گیری فضاهای توسعه در مقابل قانون‌مندی‌های ناشی از شرایط توسعه برون‌زا (مبتنی بر درآمدهای نفتی) بسیار ناچیز و کم‌رنگ شده و موجب عدم تعادل‌های اقتصادی-اجتماعی و زیست محیطی شده است. سازماندهی دوباره‌ی فضای توسعه کشور و به بیان کلی‌تر آمایش سرزمین ضرورتی مضاعف یافته است» (ایزدی / ۱۳۷۳ / ۵۳)؛
- ۲- کاهش وابستگی اقتصاد کلان ملی به صدور نفت، واسطه‌گری، سوداگری و مشاغل کاذب و در مقابل تحکیم اقتصاد پایه‌ای و تولیدی در شهرها و کنترل رشد ناموزون بخش سوم (خدمات)؛
- ۳- اجرای سیستم عدم تمرکز و کاهش پولاریزاسیون به منظور جلوگیری از رشد فزاینده پدیده‌ی «نخست شهری»؛
- ۴- کاهش نابرابری‌های فضایی- اقتصادی میان شهرها و روستاها از طریق افزایش سرمایه‌گذاری و ایجاد فرصت‌های اشتغال در مناطق محروم و روستایی؛
- ۵- توزیع فضایی خدمات، امکانات و تجهیزات متناسب با سلسله مراتب سکونتگاهی در راستای دستیابی به شبکه شهری کهکشانی؛
- ۶- اجرای سیاست‌های کنترل جمعیت و برنامه‌های تنظیم خانواده به ویژه در مورد اقلیت‌های قومی؛
- ۷- توزیع عادلانه درآمد، ثروت و قدرت در میان تمامی اقشار جامعه با هدف مهار کردن پدیده‌ی «حاشیه‌نشینی» در شهرها؛
- ۸- گسترش اختیارات شوراهای شهر در حل مسائل و معضلات شهروندان آسیب‌پذیر؛
- ۹- تشویق مشارکت‌های مردمی در حل مشکلات شهری به مثابه جنبه‌ای از تکثرگرایی؛

۱۰- طراحی و مکان‌یابی شهرهای جدید مانند «شهر جدید رامین در نزدیکی اهواز» (زیاری / ۱۳۷۸ / ۹۵).

منابع و مآخذ

- ۱- احسانی، کاو، «تجدد و مهندسی اجتماعی در شرکت- شهرهای خوزستان»، نگاهی به تجربه آبادان و مسجد سلیمان، فصلنامه گفتگو، شماره ۲۵، پاییز ۱۳۷۸، صص ۴۵-۹.
- ۲- ادل، ماتیو، «اقتصاد سیاسی شهری و منطقه‌ای»، ترجمه دکتر فریبرز رئیس‌دانا، نشر قطره، تهران، چاپ اول ۱۳۸۰، ص ۹۴.
- ۳- ارجمندنیا، اصغر، «نظام اسکان جمعیت و نقش شهرهای میانه»، مجموعه مقالات سمینار جمعیت و توسعه (شهریور ۱۳۷۶)، جلد اول، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰، صص ۱۳ و ۱۴.
- ۴- ایزدی، کاظم، «طرح کالبدی ملی ایران، بررسی‌های پایه، شبکه شهرهای مهم کشور»، نشریه شماره (۱)، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۳، ص ۵۳.
- ۵- بیات، آصف، «سیاست‌های خیابانی، جنبش تهی‌دستان در ایران»، ترجمه سید اسدالله نبوی‌چاشمی، انتشارات شیرازه، تهران، چاپ اول ۱۳۷۹، ص ۵۹.
- ۶- زاهدزاهدانی، سعید، «حاشیه‌نشینی»، انتشارات دانشگاه شیراز، نشریه شماره ۱۶۲، پاییز ۱۳۶۹، ص ۴۰.
- ۷- زنجانی، حبیب‌الله و رحمانی، فریدون، «راهنمای جمعیت شهرهای ایران» (۷۵-۱۳۳۵)، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران ۱۳۶۸، صفحات متعدد.
- ۸- زیاری، کرامت‌الله، «برنامه‌ریزی شهرهای جدید»، انتشارات سمت، تهران ۱۳۷۸، ص ۹۵.
- ۹- سینجر، پل، «اقتصاد سیاسی شهرنشینی»، ترجمه مهدی کاظمی بیدهندی، فرخ حسامیان، نشر ایران، چاپ اول، ۱۳۵۸، ص ۶۳.
- ۱۰- ظریف‌فیروز‌عسگری، منوچهر، «شکل‌گیری روابط تولید سرمایه‌داری و تأثیر آن بر شهرنشینی»، مجله دانشکده ادبیات مشهد، شماره ۱۰۱، تابستان ۱۳۷۲، ص ۴۵۱.
- ۱۱- فرانسیس کاستلو، وینسنت، «شهرنشینی در خاورمیانه»، ترجمه دکتر پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، نشر نی، تهران ۱۳۶۸، ص ۵.
- ۱۲- فرید، یدالله، «جغرافیا و شهرشناسی»، انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۶۸، ص ۲۹.

- ۱۳- کلودگرینی، ماری و دیگران، «سازمان‌یابی فضا در کشورهای تحت سلطه و نقش فعالیت‌های بخش سوم» (خدمات) مندرج در مجموعه مقالات «وابستگی و شهرنشینی» ترجمه فرخ حسامیان، مطالعات شهری و منطقه‌ای (۴)، اسفند ۱۳۵۸، ص ۹۴.
- ۱۴- مرکز آمار ایران، «تازه‌های آمار»، فصلنامه اطلاع‌رسانی و پژوهشی تازه‌های آمار، شماره ۲۵، تابستان ۱۳۷۸، انتشارات اردیبهشت ۱۳۷۹، صص ۲۸-۳۰.
- ۱۵- مرکز آمار ایران، «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن»، ۱۳۷۵، جلدهای خوزستان و شهرهای تابعه.

